

Beteckning: Rel C vt 2003:6

Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap

Boteformelns överlevnad från förkristen tid
Magiska ord och handlingar mot vrickad och bruten fot

Åsa Eriksson
September 2003

C- uppsats, 10 poäng
Religionsvetenskap

Religionsvetenskap C
Handledare: Olof Sundqvist

Abstract

Syftet med uppsatsen var att ta reda på hur trollformler kan överleva flera decennier. Jag har använt en formel som botar vrickning eller brott på ben och bygger på ett muntligt berättande. För vidare resultat har jag tagit med historiska skeenden för att kunna se vad som har påverkat dess överlevnad. Jag har även tittat på ritualerna och magin kring boteformeln. Dessutom ifrågasatte jag om besvärjelsen var en magisk eller en religiös handling. Då man drar likheter mellan andra berättelser som vi för vidare idag för att lättare förstå, t.ex. att man ska spotta tre gånger när en svart katt korsar vägen eller att inte lägga nycklarna på bordet eller att gå under en stege vilket betyder otur. Med hjälp av nedteckningar av boteformeln och andra efterforskningar inom området har jag kommit fram till ett gott resultat. Det sociala och kulturella ligger till stor grund för att besvärjelsen ska överleva. Vilka kryddas med ett hemlighetsmakeri kring botandet som fångar många intresse med sin spänning. Det är en tradition som är förankrad, vilket gör att trollformeln förs vidare.

Nyckelord

Boteformel

Tradering

Magi

Innehållsförteckning

1. Inledning	
1.1 Syfte	4
1.2 Metod	4
2. Begreppet magi	4
3. Vrickning och förkristna boteformler	6
3.1 Andra Merseburgformeln – grundtext och översättning	6
3.2 Historik: datering och överlevnad	6
4. Muntlig kontra skriftlig tradition	7
4.1 Boteformelns historik	7
4.2 Muntlig kultur	8
5. Svenska versioner av boteformeln mot vrickning	9
6. Diskussion	15
6.1 Hur har formeln förändrats?	15
6.2 Geografisk spridning	17
6.3 Tidsspann	17
6.4 Formelns sociala betydelse	18
6.5 Är boteformler magi?	19
7. Sammanfattning	20
Källförteckning	21

1. Inledning

1.1 Syfte

I följande uppsats ska jag undersöka hur förkristna boteformler överlevt till senare tider. Jag kommer att titta på en boteformel mot vrickning och dess olika uppteckningar som kan härledas till Andra Merseburgformeln som är från ca 800-talet. Det som känns intressant är att kristendomens intåg borde ha tagit död på besvärjelser eftersom de kristna var emot trolldom och magi. Även om man kan se vissa likheter mellan religion och magi, så är det inte av kyrkans intresse att likna sina helanden vid den gamla förkristna hedniska kulturen.

- ✓ Har formeln förändrats?
- ✓ Är boteformeln en magisk eller religiös handling/ tradition?
- ✓ Var finns boteformeln i Sverige, geografiskt?
- ✓ Vilken social betydelse har trollformeln?
- ✓ Under vilka tidsperioder har trollformeln brukats?

1.2 Metod

Jag kommer att söka uppteckningar av boteformeln mot vrickning med hjälp av folkminnesarkivet och litteratur som behandlar ämnet. Jag kommer även att titta på historia och läsa litteratur om magi för att försöka förstå dess överlevnad. Avgränsningen är att det inte finns så mycket efterforskningar inom området, delvis på grund av att det inte finns någon skriftlig dokumentation från den hedniska tiden. Det var framför allt en muntlig tradition under den perioden, förutom ett fåtal runinskrifter.

2. Begreppet magi

Att använda sig av magi är ett sätt att påverka övernaturliga krafter och ofta till fördel för utövaren som då besitter en viss makt. Dessa återfinns i olika kulturer både i skriftliga och muntliga traditioner, variationen är stor. Att skilja religion och magi åt är svårt, men man kan säga att magin använder metoder för att ha kontroll på övernaturliga krafter där religionen visar en resignation. Det finns många olika teorier om magin och E. B. Tylor ansåg att det var en slags pseudovetenskap där "the magician and his public postulated a direct cause and effect link between the magical act and the intended result, whereas the link was

not a scientifically valid one but one based on the association of ideas only.”¹ Ungefär som att de magiska ritualerna är ett spektakel som ska roa åskådarna och ger utövaren viss makt. James G. Frazer menade att magin är en primitiv tro i en alkemisk kontext. Medan Bronislaw Malinowski menade att magi var ett psykologiskt sätt för människan att behandla besvärliga situationer. Wilhelm Wundts teori är lite liknande, att det magiska tänkandet var baserat på det emotionella, ”the principal one being the fear of nature, which appears hostile to human well-being and which is conceptualized as an evil force that can be controlled by magic.”² Sigmund Freud liknade magin vid det neurotiska beteendet, i jämförelse så kommer både neurotikern och utövaren av magi i liknande transtillstånd. I ett socialt perspektiv såg E, Durkheim, M, Mauss och L, Lévy-Bruhl på det magiska, med hur samhället, relationer etc. var uppbyggt, kollektivt syn- ej individuellt. Oavsett teorier så är man allt som oftast överens om att i magin är det ritualen och vissa föremål som binder samman tron, även ordets betydelse är väsentligt. Och ”är man avslöjad förlorar man sin makt i magins värld.”³ Hemlighetsmakeriet verkar ha en stor påverkan på själva magin.

Även att viska besvärjelser beskrivs som ”Utan att gå för långt i etymologierna kan noteras att fornhögtyskans *rûnôn* betyder viska och roten *run-* finns i samtliga germanska språk både i betydelse av såväl bokstav som hemlighet eller enskild angelägenhet.”⁴ Ursprungligen så betydde *runa*, hemlighet, och *tros* har haft ett magiskt mönster efter det gamla grekiska alfabetet. ”Den verbala magin, besvärjelsen och förbannelsen, har ett vidsträckt användningsfält. Det talade ordet har en egen inneboende makt.”⁵ Problemet är att man inte kan dra skarpa gränser så som enskilda forskare har gjort, genom att använda avgränsade teorier på sina studier. Här måste man försöka se en helhet och sätta in de magiska ritualerna i en kontext med kultur, samhälle osv. för att nå ett korrekt resultat. Sedan kan det förvisso finnas olika sätt att använda sig av magin, men det är svårt att göra en jämförelse mellan primitiv kultur och västerländsk. Även om det är makten som styr de båda.

¹ Encyclopedia of Religion. Magic: Theories of Magic sid. 83

² Ibid. Sid. 84

³ Ebbe Schön. Hälsingland, Los 6/5 2003

⁴ Raudvere, Catharina, 2002. *Plats och praxis -studier av nordisk förkristen ritual*. Lund. Sid. 46

⁵ Ström, Folke, 1961. *Tro och sed i förkristen tid*. Göteborg. Sid. 228

3. Vrickning och förkristna boteformler

3.1 Andra Merseburgformeln – grundtext och översättning

Phol ende uuodan. Uurorun zi holza.
Du uuart demo balders uolon. Sin uuoz birenkit.
Thu biguol en sinthgunt. Sunna era suister:
thu biguol en friia. Uolla era suister:
thu biguol en uuodan. So he uuola eonda:
sose benrenki. Sose bluotrenki,
Sose lidirenki:
ben zi bena, Bluot zi bluoda.
Lid zi geliden, Sose gelimida sin.

Från Althoch deutscher lesebuch sid. 89 en kopia fått av Elisabeth Simonsson/Eklund från Höllviken som började skriva en avhandling på Frankiska, hon har även gett mig sin egen översättning till nytyskan som lyder så här:

Balder und Wotan waren im Walde,
da war dem Fohlen Balders der Fuß verrenkt.
Da sang er Zaubergesang an Sinthgund,
der sonne war ihre Schwester;
da sang er Zaubersang an Freja,
die gute Tat (?) war ihre Schwester;
da sang er Zaubergesang an Wotan,
das er den Fohlen heilen konnte (?);
so der Verrenkung, so der blutende Verrenkung,
so die Gliederverrenkun;
dass Bein mit Bein, Blut mit Blut,
Glied mit Glied geleint werden.

På svenska lyder den så här:

Balder och Wotan var i skogen,
Då hände det sig att Balders fåle vrickade foten.
Då läste Balder trollformler till Sinthgund, solens syster,
Till Freja, välgärningens (?) syster,
Till Wotan, så att han skulle kunna bota fålen (?):
Så att vrickningen, den blödande vrickningen
Och ledvrickningen blir sammanläkta;
Ben mot ben, blod med blod och led med led.

3.2 Historik: datering och överlevnad

Andra Merseburgformeln är en mytologisk trollformel från frankisk dialekt av fornhögtyskan. Den är upptecknad på 900-talet i en handskrift från 800-talet, men troligtvis äldre med många varianter och ger bot mot benbrott, vrickningar och dylikt. Den ska ”såsom den en gång botades på den fåle, som Wodan (Oden) red, då han jämte Phol, hvilket allitterationen visar ha uttalats 'Fol', for till skogs, i det att trollsång sjöngs däröfver af Sinthgunt (månen?), sunna (solen), Volla (isl.

Fulla, se d. o.), Frija (isl. Frigg, se d. o.) och Wodan.”⁶ Vilket ger ett tecken på att den nordiska mytologins skepnader har funnits hos den forntyska befolkningen.

4. Historik och muntlig kultur

4.1 Boteformelns historik

Att vi fortfarande kan ta del av boteformler är tack vare enstaka upptecknare som har samlat in dessa och arkiverat dem på folkminnesarkiv. Formlerna har sedan mitten av 1900-talet börjat dö ut vilket förmodligen berodde på att de började spridas på ett onaturligt sätt. Det var inte längre präster eller speciellt utvalda personer som läste besvärjelserna, utan dessa spreds vidare till för fel sorts människor så att de tappade sin magiska kraft.

Ända ifrån ca 300-talet e.kr. finns urnordiska runinskrifter där vi kan hitta spår av trollformler. De hedniska besvärjelserna var stadigvarande när katolicismen kom till Sverige. Katolikerna förde med sig djävulsbesvärjelser och den enda som fick bruka detta var prästen, här kunde annars en vanlig person som läste en formel straffas i döden. På medeltiden var det klostren som befogade över läkekonsten och det var dessa som tog med sig formlerna ut i samhället, när klostren minskade. Men redan i slutet av 1500-talet så började man straffa de som använde sig av besvärjelser. ”Kloka gummor och gubbar” tog över läkekonsten och dem hade de speciella krafterna som kunde ta efter ramsorna på ett riktigt vis. Inte ens häxbränningen som började i slutet av 1600-talet kunde ödelägga besvärjelserna, tack vare att trollformlerna hemlighölls så bra. En annan orsak var att det var långt till landsbygden från städerna, så att man inte nådde fram till alla samhällen och kunde avvärja de personer som hade kunskap om boteformlerna. Häxtron gjorde också att formlerna fördes vidare, eftersom det fanns väldigt lite vetenskaplig kunskap så sägnerna blev en sorts sanning för folket. Människorna behövde ha tron på något gott och som kunde bota sjukdom och mota bort skadedjur etc. framförallt i dåliga tider.

Under slutet av 1700-talet så blev det en markant minskning av anklagade som utförde sin häxkonst. Detta har sin naturliga förklaring i att man inte längre lade

⁶ Nordisk familjebok konversationslexikon och realencyklopedi, Del 18 (Mekanik-Mykale) tryckt 1913

en sådan stor vikt vid att besvärjelserna förekom. Upplysningstiden gjorde sitt intåg under 1700-talet och menade att människan skulle ha sin frihet och bredda sin kunskap, sekulariseringen var ett faktum. En vetenskaplig metod utformades tillsammans med förnuftet för att komma fram till verklighetsbaserad fakta. ”den katolska kyrkan har alltid haft namn om sig att vara tolerant, när något kan vinnas genom tolerans. ... i stort sett kan man säga nog, att kyrkan var intolerant beträffande den officiella hedniska läran, vars gamla gudar obönhörligt måste vika, men tolerant gentemot folktron.”⁷ ”Efter den avgörande riksdagen i Västerås 1544 skärptes emellertid striden mot såväl katolsk som hednisk folktron.”⁸ Vidskepelse föraktades och den Lutherska andan försökte utrota hedendomen. Hur mycket energi man la ner på detta berodde på vem som var biskop i stiftet. Bl.a. i Västerås och Strängnäs gjorde man allt för att driva bort vidskepelse. Oftast så misslyckades man pga. att ”Kampen mot folktron bidrog i viss mån till att så att säga konservera denna tro.”⁹ Väckelserörelserna däremot drev ut djävulen, därav lyckades man till viss del fördriva folktron. I vissa fall har folktron levt vidare tack vare att man såg deras trolldom som tradition och sedvänjor och därför betraktades dem som oskyldiga istället för syndfulla. I stora drag kan man säga att ”Riterna blev vid religionsskiftet antingen demoniserade och förbjudna eller assimilerade med kristna seder och bruk.”¹⁰

4.2 Muntlig kultur

”I en talspråklig kultur innebär att lära sig eller att veta, att man uppnår en nära, empatisk gemensam identifikation med det man kan”.¹¹ Ofta talar man i nuet dvs. att berättelsen förändras så att den passar in i samhälle, detta för att fånga intresse och förståelse. Inte bara i bruket av kunskap utan även i förhållandet av fysiskt uppträdande framstår muntliga kulturer som agonistiskt programmerande dvs. att flera faktorer samarbetar för att uppnå bästa resultat. Där har även formen och metriken en stor betydelse med ljudupprepningar, rim, symboler etc. bygger man upp en stämning i formeldiktningen. Tron på det magiska i berättardidaktiken ger den makt att existera. Muntligt memorerade berättelser uppnådde en ordagrann

⁷ Rooth, Anna, Birgitta. 1978. *Folkdikt och folktron*. Lund. Sid. 124

⁸ Ibid. Sid. 128

⁹ Ibid. Sid. 141

¹⁰ Raudvere, Catharina, 2002. *Plats och praxis: studier av nordisk förkristen ritual*. Lund. Sid. 69

¹¹ Ong Walter, J, 1990. *Muntlig och skriftlig kultur*. Göteborg. Sid. 59

överensstämmelse och förmodligen så använde man sig av att två personer samtidigt reciterade berättelsen för att kunna kontrollera att de hade uppfattat historien korrekt. Besvärjelserna har ofta gått i arv från föräldrar till barn eller lärdes ut till någon som ansågs ha fått kraften. ”De stränga formkraven återkommer inte i senare tiders trollformler, som efterhand blir en hemlig och förbjuden konst, där inflytanden från skilda håll suggs upp och gör formen mer heterogen.”¹²

Det finns ett stort antal besvärjelser vilket tyder på att de hemliga kunskaperna hade stor betydelse för människan. Kanske framförallt i svåra tider då man behövde något att trösta sig med eller en metod att ta till för att ”hela”. Det var de korta signalerna som var enklast att bevara i muntlig form och som levde vidare i folklig tradition. Ofta var den knuten till någon biblisk gestalt, situation eller liknelse som gjorde att den var lätt att tradera. Det finns endast runinskrifter av de hedniska nordborna och därav måste vi förlita oss på den muntliga traditionen. ”Den muntliga litteraturen är stundens barn, unik. Dess ”diktare” är de föraktade ”traditionsbärarna”, nästan alltid analfabeter, ofta tillhörande ringaktade folkgrupper och samhällsklasser, om än högt aktade i sin egen krets.”¹³ De anses som obildade av den som kan skriva, trots att det är en viss teknik i att lära sig tradering. När muntliga texter skrivs ned så är det i ett bevarande syfte, men vissa faller i glömska när samhällen alfabetiseras.

5. Svenska versioner av boteformeln mot vrickning

Uppteckningarna är indelade geografiskt. Från Medelpad finns en som är daterad 1908. Där skrivs det bl.a. om Sankte Per, som i nordisk tradition gestaltar aposteln Petrus och är en legend i folkdiktningen. Han står för endera himlens väktare eller som lite naiv och fumlig. Här finns även treenigheten med;

Jesus och Sankte Per red sig över en bro.
Då fastna fölefoten i fururoten.
Då steg Jesus ned
och vred led mot led,
sena mot sena
och knota mot knota.
Nu är allt som det förr varit

¹² Ibid. Sid. 11

¹³ Hägg Göran, 2000. *Världens litteraturhistoria*. Finland. Sid. 25

inom de heliga tre namnen:
fadern, sonen och den helige ande.

Från Södermanland, 1860-70-talet är det den fornnordiska guden Oden som är botaren. Även här liksom den förra så är det hästen som skadar foten;

Dåve red över vattubro,
Så kom han in i Tive skog;
Hästen snava mot en rot
och vrickade sin ena fot.
Gångande kom Oden:
- Jag skall bota dig för vred,
kött i kött, ben i ben,
jag skall sätta led mot led,
och din fot skall aldrig sveda eller värka mer!¹⁴

En uppteckning från okänd ort med endast en beteckning på N. N. Acc 88:44 är dialekten är tydlig. Och använder sig av bl.a. brännvin och en kniv när man botar och tretalet finns med. Däremot saknas det namngivning om vem som botar och vem som är den skadade;

IV Medicin
Om han vål för vren, skén ta i glas ond branvin å nör
ti man knif å såöj:
'Så kommer jag redo vägen fram
Sätter jag min fot led mot led
Knä mot knä, ben mot ben
De ska no ti bot för vren'
Å så skén spyte te etterat, mo dii skén smöni ekring len,
som ä vreden tri gång. Hvår gång ske e vre tri hvårf mot
säl. De går an te begagn istre å e ftölle för branvine.

Dialekten är tydlig i uppteckningarna från Gotland, och här är det ibland Sankte Per, jungfru Marie eller ingen speciell namngiven som är botare. Likaså är det med den som brutit eller vrickat foten, endera är det hästen eller så står det bara "någon". Längden på uppteckningen skiftar också, alltifrån väldigt kort till lång;

Stenkyrka. 11/6 1933, Elli Herlitz;
Var det någon som bröt arm eller ben läste de:
Bain emot bain,
brusk emot bruske.
Hjälpar de inte
så stälpar de int hellar.

*Norra Härad, Hellvi. April 1936, upptecknad av
Carl Franzén;*
För "brutet"(stukad eller vrickad led).
- satt lid mot lid, sine mot sine,
tane mot tane, bruske mot bruske, kyt mot kyt.
Berättad av A, Bäckström (1865)

¹⁴ Af Klintberg, Bengt, 1965. *Svenska trollformler*. Stockholm. Sid. 66

För ”brute” eller för ”lidar (leder) ur lag”.
För kraft ur slag, ur ättadrag,
Jungfru Marie sätt liden ilag.
Berättad av A, Bodin (1872)

Gotland, Martebo. 1976, John Malmros;
För brute
Vår herrä sante Pär
red öfver en å
hans hest saplade
hans fot blef rillade
han steg åf och lästen i lag
led mot led
brusa mott brusa
sen mott sena
tana mott tana
ådra mott ådra
blod mott blod
kö mot kö
ben mot ben
merg mot merg
hud mot hud
skin mot skin
ho mot ho
dett jorde han med sin högra hand
i tre namn
G F, G S, G H,

I Jämtland, Näs socken, Oviken. 1967, upptecknat av Märta Sandberg får vi en ingående beskrivning av både hur man ska läsa och använda sig av det rituella;

Jag lärde mig läsa för ”vre” av en Hackås bo och har praktiserat det flera gånger. Det var många som kunde det förr, nu är det inte många som kan ”läsa” för vre, det är inte många som tror på det heller. – Lär man ut det till en som är äldre än en själv mistar man förmågan sedan att själv kunna. Så här läser man tyst för sig själv. ’Han (hon) om det var en kvinna red över en hed, snava och vred, vred mot vred så det inte skall värka eller svida inom trä, i faderns sonens och den helige andes namn.’ Detta säger man tre gånger och lägger handen på det vrickade stället om det var en handled eller fotled. Så tar man ister och arbetar det så det blir mjukt, arbetar in det försiktigt på det vrickade stället man skall stryka ner mot foten om det är ett knä eller fotled, mot handen om det är handled. Man skall inte styrka fram och tillbaka. *Berättad av Per Olofsson f. 1884*

I Jämtland, Häggenås. 1916, H. Geijer, finns en kortare beskrivning där det är hästen som botas, men man läser om Jesus och åsnan;

Läsning för vrickning hos hästar
Pål Pettson i Munkflohögen har hört en läsning, som
börjar med orden: 'Jesus red på en åsna'.
Fortsättningen mindes han ej ordagrant. Den
innehöll, att åsnan bröt foten och att Jesus botade
felet. Läsningen användes mot vrickning hos hästar.

Värmland har två olika uppteckningar där det i den förstnämnde, Fryksdal. 1959, L. Brodin, berättar om Herren, Sankte Pär och treenigheten. Medan i den andra varianten så är det namn som för exempel, Balder och Sintgurt;

för ledvridning. vår H Christus och Sant pär red i
gönno et led då fick där hans häst vred då botade
han den för vred j 3 namn fad. vår

Värmland. 1966, Sten Larsson;
Fol en gång gick genom en skog
Baldurs häst, förstörde då foten.
Sintgurt besjöng det
likaså hennes syster solen
Frigga besjöng det och hennes syster (oläsligt)
Votan besjöng det enligt sin kunskap.
Är det blodförgiftning?
Är det benbrott?
Är det ledbrott?
Ben mot ben, led mot led.
Blod till blod, kött till kött,
såsom gjutna tillsammans.
(Första raden skall vara: Fol med Votan ... o.s.v.)

Från Hälsingland finns elva olika uppteckningar, och här är det ofta som kniven beskrivs utförligt, både hur den ska se ut och hur man ska använda den i botningen. I övrigt så skiftar det vem som namngivs, det är både Jesus, Jungfru Maria eller inget personnamn alls. Hästen finns med i vissa boteformler men även en katt nämns. Treenigheten eller tretalet finns med. Att man ska läsa med spottning framkommer i en av uppteckningarna, där det också påpekas att man ska läsa fort.

Bergsjö. 1976, Rudolf Engström;
'Att göra mot vre.' (stukning, vrickning)
Jesus gick över en ren, lagade len (leden) så bra som
förr den var. Ben mot ben, sena mot sena, kött mot
kött, blod mot blod, skinn mot skinn. I de heliga tre
namnen Fadern, Sonen och Helig Ande. (Under
läsningen som sker tyst strykes med en kniv, (som
tången går genom skaftet på så den kan beröras av
handen) över det onda.)

Annan text Mot vre.

Katten gick över en mo. Då fastnar hon i enerot, ben mot ben, sena mot sena, kött mot kött och blod mot blod och det skall gro ihop i de heliga tre namn fadern Sonen och Helig Ande. Amen Amen Amen Dessa besvärjelser antecknade jag för mycket länge sedan från slitna pappersfragment som jag fann i en upphittad mycket utsliten portmonä om jag minns rätt. Jag kan inte finna originalet nu. Eftersom skriften var söndrig och svår att läsa kan något enstaka ord vara fel återgivet.

Hälsingland, Bergsjö. 1961-62, Annika Berggren-Österman;

Göra åt vred.

Jesus rider över en hed (detta ord är överkryssat, med vilje eller ej går inte att utläsa) ren han rider sin häst vre ben han satte sig neder och botade i le märj mot märj ben mot ben sen mot sen, kött mot kött, blod mot blod, hud mot hud, hår mot hår. I faderns sonens och den helige andens namn.

Läsning mot vred.

Jesus red över en hed
Då vrecka fölan sin le
Då steg Jesus ner
Å gjorde åt vre
Å då blev fölan bra i sitt le.

Man strök tre gånger över det sjuka stället med en kniv och pickade i golvet tre gånger. Detta skulle göras tre gånger.

Mot vred.

Jungfru Maria steg ned gjorde för brott och för vred, ben mot ben, sen mot sen, kött mot kött, blod mot blod, hud mot hud hår mot hår. I faderns sonens och den helige andes namn.

Berättade av Signe Widholm, 1930-60

Hälsingland, Järvsö. 1945, E. Odstedt;

Och nu framkommer det att Franka- mora kan läsningar – så ytterst sällsynt nu för tiden – och att hon praktiserat botande med dem. Det brukar vara mycket ömtåligt att av sådana få fram läsningen ur tillvägagångssättet, men Franka-mora berättar utan minsta förbehåll och utan att synas på något sätt besvärad. För henne är det nog en 'vetenskap.' Och så här berättade hon: - Då man ska göra för vre då ska man ta en kniv, som tången går genom skafte på,

och så ska man stryka med kniven tre gånger kring
ställe och säja sisån:
'Där stå dä vree
i bot och i le,
i le och i lag
som färre dä var.'
Och så slår man tre gånger med kniven på stället och
säger: Hall ihop! Hall ihop! Hall ihop!'

Hälsingland, Järvsö. 5/7 1930, John Götlind;

Vrida i led.

'Jag gör för vred,

bot i led,

led i lag

hull ihop.'

Under det man läste detta, skulle man sno en kniv tre
varv omkring leden(motsols?). Denna kniv skulle
vara så beskaffad, att tången, som gick genom
skaftet, skulle vara nitad och nedslagen utanför
skaftändan på kniven.

Berättad av Erik Andersson

Hälsingland, Arbrå. 10/7 1934, I. Nordin-Grip;

Göra för vred.

Anders Nilsson lärde mej:

Man skulle ta en kniv, spotta på kniven, taga med
vänstra handen om den skadade leden, sedan stryka
uppåt leden med kniven tre gånger och varje gång
vända kniven och läsa (en versrad). Sedan man ritat
och dragit kniven längs efter leden ritade man ett
kors med kniven. Därpå upprepades samma sak
ännu två gånger, så att det blev tre gånger, runt
leden. Man läste med spottning,

Le i le

lag i lag

hull ihop

Det skulle läsas fort.

Berättad av Kristina Nyberg f. 1807 Iste

Hälsingland, Arbrå. Aug. 1934, I. Nordin-Grip;

Läsa för vred

Jesus re

Hästen snava

Han själv steg ner

Och sätte de i le.

Ett 'Guds Ord: ¹omán ²(=åmän)

1) Särskild betoning (påminner om ett besvärjelseformulär)

2) =Amen.

*Berättad av Marta Andersson Tall, f. 1860, koldemo
(TallMarta)*

Hälsingland, Gnarp. 1934, P. Schenell;

Att göra åt vre (vrickning.)

Märg mot märg, ben mot ben, kula mot kula, sena mot sena, detta i xxx: Det vrickade stället bestrykes med en kniv.

Hälsingland, Ljusdal. 1945, T. Tannerhagen;

Vré 'ledvrickning'

I det att man strök över det onda med en kniv, sade man:

kula mot kula

sena mot sena

närrv mot närrv

blo mot blo

å hu mot hu

å gott ska då bli

Det upprepades tre gånger.¹⁵

6. Diskussion

6.1 Har formeln förändrats?

Det går att tydligt se likheter mellan de olika varianterna av boteformeln för vrickning, till och med i den frankiska varianten. Framförallt ben, blod, kött, led kan bokstavligt utläsas i dem. Boteformeln har för det mesta någon form av Gud, Jesus eller Sankte Pär i sin text, även jungfru Marie omnämns. I vissa uppteckningar som jag nämnt, finns det dock inget av detta. Det kan bero på att det är förenklade varianter, där endera det har fallit bort delar i den muntliga traderingen eller att man helt enkelt glömt vissa delar. I de längre boteformlerna så har dessa en större likhet med den från Merseburg, men där är inte dialekten så utpräglad som den är i de kortare varianterna vilket kan ha en betydelse i kunskapen om språket. En bildad person har ett utförligare språk och har där av kunnat traderingsmetoden, medan de korta varianterna har gått vidare till någon som är sämre på dessa båda områden.

Uppteckningarna från Hälsingland har betydelsefulla ritualer som ingår. Kniven är ett föremål som ofta nämns i beskrivningen eller att man ska läsa fort och upprepa tre gånger. Det betyder inte att andra läsningar inte har någon ritual med i botningen utan att det kanske just i Hälsingland lades större vikt vid själva ritualen och man hade stort behov av kniven i sitt primitiva samhälle. Det kan vara så att på andra orter så har man överhuvud taget inte tänkt på att ta med de

¹⁵ Folkminnesarkivet i Uppsala (kopior av original)

rituella handlingarna som ingår i botningen. Dels för att det är något självklart eller tvärtom att det inte hade någon större betydelse, det var orden som var viktiga. I Jämtland i Näs socken så har man använt ister för att gnida in foten med och det finns också en utförlig beskrivning att man ska gnida in det försiktigt och läsa tyst. Att läsa tyst kan vara ett sätt att hemlighålla formeln för spridning och att den medförde spänning och mysticism.

De fornnordiska Gudarna finns med i några av de svenska uppteckningarna och här är likheter i den tyska varianten med bl.a. Balder, Freja, Wotan. Där har det skett förändringar med tidens gång, där; Jesus; Jungfru Marie; Sankte Pär har fått tagit plats i formeln. I avslutningen så kommer Fadern, Sonen och den Helige Ande och Amen in, vilket troligtvis har påverkats av kristendomens intåg. Just upprepningen av ord i texten som t.ex. ben mot ben, sena mot sena och att läsningen skulle upprepas tre gånger har gjort att den memorerats lättare. Det kan också ha sin betydelse för att nå det övernaturliga genom upprepningar. I en uppteckning från Arbrå i Hälsingland förklaras det att man ska spotta på kniven man använder under läsningen, man ska också läsa med spottning. En gammal sed är just spottning som ansågs ha en övernaturlig och apotropetisk effekt. Likt det när man blåser på något skadat område, där den läkande själen då kom ut ur kroppen på den som blåste och på så vis läkte det fortare och de onda skulle gå över. Just detta var Malinowski, B var inne på, men på en psykologisk nivå.

Jag har dock inte funnit någon information om det var någon speciell ritual i Andra Merseburgformeln. Där har vi en skillnad gentemot den svenska varianten, där själva ritualen på många orter beskrivs tydligt och visar på dess stora betydelse. I övrigt så är de olika uppteckningarna otroligt lik varandra med sin form och funktion. De stora förändringarna är kristendomens betydelse i samhället, vad eller vem man trodde på. Vilket syns på om det är någon fornnordisk helighet inblandad eller om det är Kristus och dyl. som finns med. Men även de fornnordiska namnen finns kvar lång in på 1900- talet och har undkommit kristendomens intåg.

6.2 Geografisk spridning

Frågan är varför det endast på vissa platser i Sverige som man idag kan återfinna boteformeln. Kanske kan det bero på placeringen av orter, Gotland t.ex. som är en ö och då kan det vara svårt för nya intryck att ta sig dit. Samtidigt som vi dock vet att Gotland har haft många sjöfarare pga. av sitt geografiska läge. Slutsatser man kan dra är att boteformeln har levt kvar på just svåråtkomliga mindre orter, att det har med landskapens läge att göra verkar inte troligt. Alltså dit där det har tagit lång tid att nå fram på grund av läget samt att man förmodligen haft den gamla tron kvar väl förankrad. Samt att det ofta var de mindre orterna som hade sämre möjligheter i svåra tider och då fanns behovet av det magiska, en trygghet att ha något att förlita sig och tro på. Det kan även vara av stor betydelse hur de som hade makten bekämpade besvärjelserna. Om de lade tonvikten på det magiska och därmed utgjorde ett hot, eller om man såg det som en gammal sed/ritual som då inte utgjorde någon fara.

6.3 Tidsspänn

Stor betydelse har det magiska och hemliga för besvärjelsernas överlevnad.

Genom att det ska vara vissa ritualer och speciella traditioner när man för läsekonsten vidare, gärna också besitta kraften att kunna bota. Man ska alltså under sitt liv som botare delge sina kunskaper till nedåtstigande led i familjen, alternativt välja ut en person som tror på att denna läkekonst fungerar.

Spridningen av boteformlerna under 1900-talet var stor och på så vis förlorade den sin magiska kraft. Folket tog det helt enkelt för lätt att kunna bota så den försvann i mängden av annat och modern teknik gav läkekonsten ett nytt sätt att bota. Från 300 e.kr. kan vi läsa runor om trollformler, runa står för hemlighet. Det hemliga är en del som ger människans nyfikenhet en spänning i livet och är något som vi alltid har haft behov av, därav söker vi oss i olika perioder till det mystiska.

Katolikerna använde sina besvärjelser i syfte att skrämja med hjälp av sina djävulsbesvärjelser, men de hedniska formlerna var så spridda och rotade att de överlevde i sin hemlighet. Under medeltiden så kunde man bli botad i klostren och när dessa blev färre så gick munkarna med sin kraft ut i fält och kunde därmed sprida konsten vidare. Det har funnits många hinder för den gamla trollformeln att

övervinna som t.ex. häxbränningen, men pga. att man kunde hålla besvärjelserna hemliga så klarade både botaren och dess besvärjelse undan. Även de att man inte nådde fram från större städer som ibland var under stora förändringar, till de orter som var belägna långt från civilisationen, har gett besvärjelsen en chans att finnas kvar. Folktron visar också en styrka i överlevnad, därför att den är fast rotad. Ofta kunde man säga att trollformler var en del i kulturernas ritualer, en så kallad tradition och inte en trollmakt. Besvärjelserna gav folket en tro på något i svåra tider och ofta så ingick dessa i samhällslivet med att de var förbundna till det vardagliga och enkla bondelivet. Det vi kan se är att de bofasta folket är de som fortfarande har kvar besvärjelser i sina trakter, emedan där det bor resande så har de ofta försvunnit med intryck från andra kulturer och vetenskapens framfart.

6.4 Formelns sociala betydelse

Att kunna identifiera sig med något är av stor betydelse för det muntliga språket, kanske för att det bör ligga nära till hands för att få förståelse och för att minnas. Tron är också viktig för överlevandet av kunskapandet därför att vi behöver ha något att se framemot, en strävan, framåtanda och det ger människan hopp. Tron kan variera beroende på vem man är och var man bor och har ofta en anknytning till behoven och det sociala. I de muntliga texterna så var man väldigt noggranna med trädningen. Där har tretalet hjälpt till att göra så att man lättare kommer ihåg dvs. att man upprepar något tre gånger för att minnas. Att "läsa" en boteformel är ett typiskt norrländskt sätt att uttrycka sig på, då många för länge sedan inte kunde läsa och därför fick något uppläst för sig. I det muntliga sa man då "läsa" fast man berättade det muntligt. Att läsa, sjunga kan även härledas till Norrön tradition. Där har det en metaforisk betydelse och behövde inte alltid bestå av behagliga ljud, utan kunde vara skrik eller som det beskrivs i de svenska uppteckningarna, viska, spotta etc. Per Olofsson menar att inte många kan läsa boteformler och att tron har försvunnit. Detta skedde i början av 1900- talet och förmodligen så var det bl.a. de vetenskapliga upptäckterna, samt att man fick bredare kunskap som gjorde att boteformlerna försvann i tron på något annat.

Det ritualiserande kring de muntliga kulturerna verkar vara av stor betydelse. Där av har man vissa regler om hur man ska läsa och vem som kan ta över botningen. Man ska t.ex. inte lära ut läsningen till någon äldre, vilket kan ha sitt ursprung i att

om en gammal person tar över botandet så är risken att han dör innan han hinner för den vidare. Eftersom man var analfabeter väldigt länge så har traderingen en viktig funktion och då är det ett måste att komma ihåg exakt vad man hört för att inte orden ska försvinna. På så vis har det hjälpt boteformlerna att överleva. Framförallt att formeln knöts an till något igenkännligt för människan har gjort att den har konserverats. Även om formeln förändras efter tid och behov så finns ändå själva stammen kvar och kan härledas tillbaka där den började.

Ibland sägs det också att man sjunger besvärjelserna och det är ett traderingssätt, där har rytmen och rimmen gjort det lättare att minnas. En lite högre status fick ofta dessa analfabeter som kunde läsa/sjunga besvärjelser. På grund av att dessa var lite mer begåvade med berättarteknik, vilket gjorde att folket sa att de hade en speciell gåva. Men för folket betydde det något större än bara hjärnkapaciteten eller själva tekniken, det var för människan en gåva från något högre som t.ex. en gud eller tron på något annat. Kunskapen har oftast gett makt och makt kan förknippas med magi. Det ena leder till det andra som i en cirkel, har man då mycket kunskap så kan det användas som maktmedel. Om vi tittar på det skriftliga så menas det att det finns risk att berättelser faller i glömska för att det finns nedskrivet, vilket gör att det inte blir lika viktigt att lägga det på minnet. Här kan man jämföra med en dyslektiker som genom svårigheter med att få ihop ”bokstavandet” ofta kan traderingen mycket bra.

6.5 Är boteformler magi?

Det är det övernaturliga som knyter samman boteformlerna. Med sin magi av läsningens form, rytm, tillsammans med ritualen ger den en stämning som förhöjs till något högre över det mänskliga förståndet. Det ger en makt för de bildade och de som har en berättardidaktik utöver det vanliga att kunna förmedla en tro. Det religiösa och magiska har ungefär samma förutsättningar, att det måste finnas en tro vad gäller tänkandet och handlandet för att det ska ge inverkan på det övernaturliga. Det kan t.ex. vara en Gud som är upphöjd både i religionen och i magin. För att förstärka besvärjelsen kan man ta hjälp av olika saker som har sin särskilda innebörd i akten. Knivens andemening är själva tången som är gjord av stål, ett material som fick stor betydelse för folket, dels på grund av sin hårdhet som inte liknade något annat material och dels för att det var billigt att framställa.

Här kan dras paralleller med J. G. Frazers teori om att metaller har en själ eller får en själ därför att materialet är av betydande karaktär för människan. Något mer som återfinns i texterna är tretalet, och har sedan långt tillbaka haft sin magiska kraft och återkommer ofta i muntligt berättande.

Frågan är då hur man ska definiera boteformeln. Är det en magisk eller en religiös handling. Det beror helt på vilket typ av teori man använder. Om man tittar på ordens betydelse så finns det under senare tid namn från kristendomen i formlerna vilket visar på att religionen var av betydelse. Men det skulle också kunna vara så att man tillsatte kristna namn för att kunna använda sig av botande utan att behöva vara rädd för att bli kallad häxa el. dyl. Hellre skulle jag vilja kalla den magisk, därför att själva ritualen är så traditionsbärande om vi ser till dess livslängd och magi. Det är något som ständigt finns i vårt samhälle, i olika former och boteformeln för med sig den spännande mysticismen som ger människan intresse.

7. Sammanfattning

Att trollformeln har överlevt beror väldigt mycket på att den traditionsbärande kulturen är otroligt stark. Människan har en drift att föra berättelser och ritualer vidare. Vilket beror mycket på det sociala, att man får något gemensamt i kulturen som är stadigvarande. Här får folket något att tro på, en högre makt som kanske inte alla människor tar till sig och därför blir den speciell. Det är ju så med oss människor att vi dras till det säregna och framförallt med intressanta trollformler, där det förekommer magiska ritualer med hemliga inslag. Mystik förhöjer spänningen och har förmodligen hjälpt besvärjelseernas överlevnad under dess livstid. Ofta så återkommer just sådana här typer av botningar i olika kulturer när inget annat hjälper. Även i primitiva kulturer är man tvungen att försöka bota på alternativa vis. Att det är i mindre samhällen som trollformlerna lever kvar ser vi tydligt på uppteckningarna. Det förefaller som att mindre orter har ett större behov av att föra traditioner vidare.

Källförteckning

Af Klintberg, Bengt. 1965. *Svenska trollformler*. Stockholm: Wahlström och Widstrand. Victor Pettersons Bokindustri AB.

Hägg, Göran. 2000. *Världens litteraturhistoria*. Finland: Wahlström och Widstrand, WS Bookwell.

Ong, Walter, J. 1990. *Muntlig och skriftlig kultur*. Göteborg: C av Bokförlaget Anthropos.

Raudvere, Catharina. 2002. *Plats och praxis – studier av nordisk förkristen ritual*. Lund: Nordic Academic Press.

Rooth, Anna, Birgitta. 1978. *Folkdikt och folktro*. Lund: Bröderna Ekstrands Tryckeri AB.

Ström, Folke. 1985. *Tro och sed i förkristen tid*. Göteborg: Akademiförlaget AB.

The Encyclopedia of Religion, Macmillan library reference USA.

Kopior av uppteckningar från folkminnesarkivet i Uppsala.
Intervju med Författaren Ebbe Schön. Hälsingland, Los grundskola 20030506.